

ELŻBIETA KOBOJEK

ŚREDNIOWIECZNE GRODZISKA NA TLE ŚRODOWISKA GEOGRAFICZNEGO DOLINY RAWKI

WPROWADZENIE

Jednym z głównych składników środowiska geograficznego, decydujących o rozwoju procesów osadniczych, jest sieć rzeczna. Rozwój osadnictwa określonego obszaru zawsze warunkowany był cechami środowiska przyrodniczego. Od najdawniejszych czasów doliny rzeczne były wszechstronnie wykorzystywane przez człowieka, były szlakami komunikacyjnymi i handlowymi, a w dolinach koncentrowało się stałe osadnictwo – powstały liczne wsie, grody oraz miasta.

W średniowiecznej Polsce grody były szczególnie charakterystycznymi elementami krajobrazu (Kamińska, 1953, 1966; Dylik, 1971; Chmielowska, 1979; Kurnatowska, Losińska, 1985; Kajzer, 1996; Bogdanowski, 2002). Stanowiły one szkielet sieci osadniczej, a duże ich zagęszczenie występowało wzdłuż walnych dolin rzecznych. Ponieważ grody były budowlami obronnymi, do ich lokalizacji wybierano miejsca z natury trudno dostępne, dodatkowo umacniane wałami i fosą. Obronności sprzyjały elementy rzeźby (wzniesienie, stroma skarpa, wyspa), woda płynąca w korycie, zabagnienia oraz zwarty las.

Grodzisko jest określeniem pozostałości grodu zachowanej w postaci sztucznego ukształtowania terenu: kopieca ziemnego, nasypu, zwartego zespołu wałów ziemnych i rowów (dawnych fos). Na podstawie skromnych znalezisk oraz wieloznaczności źródeł pisanych, czasem trudno określić rolę jaką spełniał dany obiekt. Mogła to być warownia powstała z inicjatywy państwowej (od czasów pierwszych Piastów do okresu rozbitcia dzielnicowego), lub późnośredniowieczny dwór obronny (Kamińska, 1966; Kajzer, 1996; Bogdanowski, 2002). Najczęściej przyjmuje się, że „grodzisko” dotyczy reliktu założenia drewniano-ziemnego, łączonego tradycyjnie z czasami średniowiecza, powstałego w większości między X a XIII w. (Kajzer, 1993).

W Polsce środkowej występują dwa typy grodzisk: pierścieniowe i stożkowe. Grodziska pierścieniowe, owalne lub kołowe w zarysie, przeważały w podmokłych dolinach lub pradolinach do XIII w. (Kamińska, 1966; Kajzer, 1996). Wzniesienie otoczone było okopem. Z wybranej ziemi, w celu stworzenia rowu, sypano na zewnątrz wał obronny. Im więcej wykopano materiału, tym rów był głębszy, wał zaś szerszy, wyższy i mocniejszy. Grodziska stożkowe to drewniane lub murowane budowle o charakterze wieży mieszkalnej, usytuowanej na sztucznie usypanym, niewielkim kopcu, obwiedzione rowem. Czasem nazywane były „grodźcem” lub „słupem rycerskim” (Bogdanowski, 2002).

Celem artykułu jest ukazanie lokalizacji grodzisk średniowiecznych w dolinie Rawki na tle jej zróżnicowanego środowiska przyrodniczego. Analizowany obszar położony jest w zachodniej części Wysoczyzny Rawskiej. W średniowieczu znajdował się w obrębie zachodniej części historycznego Mazowsza. Ziemie w dolinie Rawki należały do dóbr książąt mazowieckich, a od zachodu sąsiadowały z Kasztelanią Lowicką będącą we władaniu arcybiskupów gnieźnieńskich. Szczegółowe badania rzeźby, budowy

geologicznej i genezy doliny prowadzone były przez autorkę w latach 90. XX w., a wyniki opublikowane zostały w monografii „Morfogeneza doliny Rawki” (Kobojek, 2000). W środkowym odcinku doliny Rawki o długości 15 km, od Rawy Mazowieckiej do Starej Rawy, występują cztery grodziska: Anielska Góra w Rawie Mazowieckiej, Kurzeszyn Stary, Stara Rawa, Dzwonkowice (ryc. 1). Z literatury archeologicznej i historycznej wynika, że są one mniej więcej równowiekowe, a funkcjonowały na przełomie XIII i XIV w. (Dylik, 1971; Kosiorek, 2001; Świeżawski, 2000). Natomiast ciekawe jest ich usytuowanie geomorfologiczne, gdyż każde z nich wykorzystało inny element rzeźby doliny.

Ryc.1. Lokalizacja grodzisk w środkowym odcinku doliny Rawki.
1- granice jednostek fizycznogeograficznych wg Kondrackiego (1981), 2 – grodziska.

Fig.1. Location of the strongholds in the middle section of the Rawka river valley.
1 – boundaries physico-geographic regions after Kondracki (1981), 2 – strongholds.

ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE DOLINY RAWKI

Rawka jest prawobrzeżnym dopływem Bzury. Rawka jest rzeką nizinną średniej wielkości, półnaturalną, o brzegach zdrzewionych i zakrzewionych. Natomiast dno doliny, pomimo różnego oddziaływania człowieka, zachowało cenne walory przyrodnicze i dlatego Rawka wraz z fragmentem dna objęta jest od 1983 r. ochroną rezerwatową, jako jedyna rzeka w Polsce środkowej. Wraz z biegiem rzeki zmienia się rzeźba, budowa geologiczna doliny, warunki glebowe i szata roślinna. W górnym odcinku, dno doliny jest wąskie,

a znaczne powierzchnie zbudowane są z piasków i żwirów fluwioglacjalnych, na których rozwinęły się słabe gleby. Takie warunki środowiskowe spowodowały, że na dużym obszarze wycięto lasy i założono pola dopiero na początku XIX wieku (Waręzak, 1952; Kobojeck, 2000). W dolnym fragmencie doliny, warunki środowiskowe nie sprzyjały gospodarce rolnej z powodu rozległych podmokłości występujących na przemian z suchymi siedliskami na wydmach. Rozległe bory bagienne i sosnowe przetrwały do czasów współczesnych jako Puszcza Bolimowska (Jakubowska-Gabara, Markowski, 2002; Kobojeck, 2005).

Najlepsze warunki dla potrzeb osadnictwa występują w środkowym odcinku doliny, od Rawy Mazowieckiej do Dolecka. W dolinie wykształcone są trzy poziomy terasowe różniące się budową geologiczną. Najwyższy poziom wodnolodowcowy, o szerokości do 1,5 km, ukształtowany został w czasie zlodowacenia Warty. Posiada on bardzo urozmaiconą rzeźbę, gdyż tworzą go wały i pagóry kemowe rozdzielone wytopiskami. Wały kemowe zbudowane są głównie z piasków i żwirów fluwioglacjalnych, w wielu miejscach przykrytych gliną ablacyjną. Niżej występuje rozległa terasa nadzalewowa, osiagająca miejscami 1 km szerokości. Zbudowana jest głównie z piasków i mulków plenivistuliańskich. Powierzchnia ta zajęta jest przez pola i zabudowę wsi. Najniżej położone dno doliny ma zmienną szerokość od 0,2 do 1,2 km, a kształtowane jest przez rzekę meandrującą. Dno doliny posiada najbardziej zróżnicowaną budowę geologiczną. W jego obrębie występują powierzchnie wzniesione do 1 m i zbudowane z piasków późnowistuliańskich. Natomiast obszary niżej położone zbudowane są z holocenijskich piasków korytowych, namulów rzecznych oraz torfów wypełniających starorzeczca. Rawka była w przeszłości i jest obecnie rzeką meandrującą. Meandry są nieregularne, a tempo erozji bocznej wynosi 0,5-1,5 m na rok. Dolina Rawki, w środkowym odcinku, jest formą wyrazistą ale asymetryczną. Na zachód od rzeki rozwinięte są wszystkie trzy poziomy terasowe, natomiast na wschód od koryta, bezpośrednio z dnem doliny sąsiaduje wysoczyzna. Dolina ma tu strome stoki o wysokości do 20 m, porozcinane dużą liczbą suchych dolin, wąwozów i parowów (Kobojeck, 1997, 2000).

W opisywanej dolinie występują bardzo zróżnicowane warunki geomorfologiczne i glebowe. Na piaszczystych utworach poziomu fluwioglacjalnego przeważają słabsze gleby bielcowe, a najlepsze rozwinęły się na terasie nadzalewowej, zagospodarowanej jako pola. Okresowo podmokłe dno doliny wykorzystywane jest jako łąki i pastwiska. Dobre gleby występują także na wysoczyźnie zbudowanej z gliny zwałowej.

Dolina ta od najdawniejszych czasów była penetrowana przez człowieka. Najstarsze ślady pochodzą z mezolitu i odnalezione zostały w okolicach Starej Rawy. Natomiast w całej dolinie występują znaleziska z epoki brązu. W odcinku doliny od Starej Rawy do Rawy Mazowieckiej rozwinął się mały, ale wyrazisty ośrodek starego osadnictwa. W średniowieczu wzniesiono tu cztery grody, których położenie będzie szczegółowo charakteryzowane.

Grodzisko na wysokim stoku doliny w Kurzeszynie Starym

Do miejsc najlepiej umocnionych, spośród czterech analizowanych obiektów w dolinie Rawki, należało grodzisko pierścieniowe w Kurzeszynie Starym. Usytuowane jest na prawym, wysokim (20 m) i stromym stoku doliny podcinanym przez Rawkę (ryc. 2B). Grodzisko znajduje się na charakterystycznym „półwyspie” wysoczyznowym, opadającym stromą skarpią w kierunku rzeki. Wysoczyzna w tym miejscu zbudowana jest z gliny zwałowej, tylko w przypowierzchniowej części nadbudowana jest piaskami

wodnolodowcowymi. Taka budowa stoku sprzyja zachowaniu stromości i bardzo utrudnia erozję boczną rzeki, a tym samym chroniła grodzisko przed zniszczeniem. Z badań tempa erozji bocznej Rawki prowadzonych w ciągu ostatnich 10 lat wynika, że brzegi rzeki zbudowane z gliny zwałowej cofnęły się w tym czasie maksymalnie około 1 m.

Stok doliny jest porożciniany licznymi suchymi dolinami i parowami. Także „półwysep” wysoczyzny z grodziskiem podkreślony jest przez formy erozyjne. Na północ od grodziska występuje sucha dolina, której stoki są strome i zbudowane z gliny zwałowej (Kobojek, 2000). Powyższe składniki krajobrazu sprzyjały obronności miejsca. Obecnie forma ta jest mocno przekształcona w wyniku eksploatacji gliny. Na południe od grodziska rozwinęła się wąska i głęboka forma erozyjna. Suche doliny rozcinające stok sprzyjały kopaniu fos i umacnianiu grodu. Bezpośrednio ze stokiem sąsiaduje dno doliny Rawki o szerokości 300 m, które jest okresowo nadmiernie wilgotne. W jego zewnętrznych strefach rozwijają się torfowiska, zasilane częściowo przez wody podziemne.

Gród funkcjonował prawdopodobnie w końcu XIII i w pierwszej połowie XIV w. Pierwotnie składał się z kopca i trzech pierścieni wałów (Kosiorek, 2001). Średnica majdanu wynosi około 35 m, dawniej była z pewnością większa, gdyż w latach 70. XX wieku grodzisko zostało prawie w 60% zniszczone. Wał pierwszy o szerokości 6-7 m i wysokości 5-6 m miał od wewnątrz konstrukcję skrzyniową, a na zewnątrz umocniony był pionową konstrukcją drewniano-ziemną. Fosa między pierwszym a drugim wałem miała szerokość 10-12 m, a głębokość 9 m. Wał drugi o szerokości 3-4 m i wysokości 3,5-4 m cechowała nietypowa konstrukcja skrzyniowa, gdyż pionowe ściany powiązane były poprzecznymi belkami, a wewnątrz wypełniono piaskiem, drewnem i kamieniami. Fosa między drugim i trzecim wałem miała szerokość 18-24 m (Kosiorek, 2001). Wał trzeci został zaorany i jest trudny do odtworzenia. W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w latach 1984-85 przez Z. Lechowicza zarejestrowano ślady podpiwniczenia budynku, prawdopodobnie wieży, zbudowanej w konstrukcji zrębowej.

Grodzisko na krawędzi terasy nadzalewowej w Starej Rawie

Grodzisko położone jest na zachód od rzeki, na wschodnim skraju wsi Stara Rawa. Ma ono kształt ściętego stożka, który u podstawy ma 70 m średnicy, a na górnej platformie około 32 m. Gród został wzniesiony na sztucznym kopcu, usypanym na terasie nadzalewowej Rawki, tuż przy stoku o wysokości 4,5 m opadającym ku rozległej terasie zalewowej (ryc. 2A). Od południa i południowego wschodu grodzisko otoczone jest dobrze zachowaną fosą o szerokości 3 m. Archeolodzy sądzą, że mogły istnieć tu także wały obronne, które jednak nie zachowały się do czasów współczesnych.

Grodzisko położone jest na pograniczu dwóch środowisk różniących się budową geologiczną, poziomem wód gruntowych, charakterem naturalnej roślinności oraz sposobem zagospodarowania przez człowieka. Na wschód od grodziska rozciąga się szerokie, podmokłe dno doliny. Pierwotnie porośnięte było lasem łęgowym i olsami, a współcześnie zbiorowiskiem łąkowym. Dla torfu wypełniającego starorzecze w punkcie badawczym położonym w dnie doliny 2 km na północ od Starej Rawy wykonano analizy palinologiczne. W spągu torfu na głębokości od 1 do 0,4 m dominowały pyłki drzew sosny i brzozy (74,3%) oraz roślin zarodnikowych. Począwszy od głębokości 0,4 zmalała liczba pyłków drzew (43,7%) oraz zmienił się ich skład gatunkowy, gdyż przeważały olsza i lipa. W torfowisku zapisał się także początek działalności gospodarczej człowieka. Rozwój na wylesionych terenach zbiorowisk łąkowych zaznaczyło się wzrostem ilości pyłku *Gramineae*, a także pojawieniem się *Plantago lanceolata* i *Rumex acetosa*, zaś obecność

pól uprawnych występowaniem pyłków zbóż i chwastów polnych, takich jak pszeniec, bylica i rdest ptasi. Ta znacząca zmiana w diagramie pyłkowym korelowana jest z początkiem okresu subatlantyckiego i można przypuszczać, że od tego czasu w dnie doliny Rawki dominowały zbiorowiska łąkowe (Balwierz, 2003).

Na południe i zachód od grodziska rozciąga się terasa nadzalewowa. Ta płaska powierzchnia, o szerokości do 0,7 km, zbudowana jest z piasków przewarstwionych mulkami. Rozwinęły się tu dobre gleby i dlatego terasa od najdawniejszych czasów użytkowana jest rolniczo. Niektórzy badacze opisywali tę powierzchnię jako „terasę pełną” (Balińska-Wuttke, 1960).

Prawdopodobnie osadnictwo w okolicach Starej Rawy należy do najstarszych na tym obszarze. Językoznawcy twierdzą, że nazwa „Rawa” nie jest pochodzenia słowiańskiego. Czy Stara Rawa była centralnym ośrodkiem ziemi rawskiej i poprzedniczką dzisiejszego miasta Rawy Mazowieckiej, jak wskazuje jej nazwa, nie zostało dotychczas wyjaśnione. Przypuszcza się, że mógł tu funkcjonować gród książęcy, który około 1313 r. został przeniesiony do Nowej Rawy – dzisiejszej Rawy Mazowieckiej (Świeżawski, 2000). Grodzisko nie jest jeszcze dobrze poznane. W 1978 r. badania sondażowe prowadził J. Gula i zaliczył kopiec do obiektów o charakterze zabudowy jednodworczej (Kosiorek, 2001).

Grodzisko w dnie doliny w Dzwonkowicach

W odległości 0,8 km na NE od grodziska w Starej Rawie, w obrębie dna doliny Rawki, występuje mały kopiec w Dzwonkowicach (ryc. 2A). Grodzisko ma kształt ściętego stożka o stromych zboczach i wysokości 6 m. U podstawy otoczone było fosą i wałem. Do tej pory nie prowadzono w jego obrębie prac archeologicznych. Nie ma także zgodności co do typu grodziska, gdyż oznaczane jest jako pierścieniowe i stożkowe.

Lokalizacja grodziska wskazuje na jego obronny charakter. Dno doliny Rawki w analizowanym odcinku ma szerokość od 0,9 do 1,2 km i kształtowane jest przez rzekę meandrującą. W obrębie dna występują liczne meandry w każdym stadium rozwoju, od klasycznych zakoli poprzez starorzecza wypełnione jeszcze wodą, po formy zupełnie zarośnięte. W czasie wiosennych roztopów dno zalewane jest wodą, ponad którą wystają tylko niewielkie, płaskie wzniesienia. Są to powierzchnie zbudowane z piaszczystych osadów późnovistuliańskich. Złożona budowa geologiczna wpłynęła na warunki środowiskowe dna doliny. Osady holocenijskie, mulkowo-piaszczyste i torfy, budują niższe części doliny, w których poziom wód gruntowych znacznie waha się w ciągu roku. Panują tu niekorzystne warunki infiltracji, są to powierzchnie bardzo wilgotne, przez pewną część roku całkowicie pokryte wodą. Powierzchnie zbudowane z piaszczystych osadów późnovistuliańskich są mniej zawilgocone, o lepszych warunkach infiltracji. Pozostawały one poza zasięgiem corocznych wylewów, o czym świadczy brak w stropie osadów powodziowych. Rawka odznacza się małą zmiennością przepływów dla wielolecia, co jest uwarunkowane dużą retencją wynikającą z budowy geologicznej i lesistości (Kobojeł, Kobojeł, 2005). Duża miąższość osadów przepuszczalnych, piasków i żwirów fluwioglacjalnych, ma decydujący wpływ na równowagę między zasilaniem podziemnym i powierzchniowym. Grunty przepuszczalne echują się zdolnością regulowania przepływu rzek poprzez łagodzenie wezbrań i znaczne powiększanie niskich przepływów. Z obserwacji prowadzonych na rzece Rawce w Kęszycach (w dolnym odcinku doliny) wynika, że powierzchniowo odpływa jedynie $\frac{1}{4}$ masy wody pochodzącej z opadów

(Dynowska, 1991). Dlatego wzniesienia w obrębie dna doliny Rawki zalewane są tylko w czasie wielkich powodzi, tzw. stuletnich.

Tą niewielką powierzchnią zbudowaną z osadów późnovistuliańskich wykorzystano do wzniesienia grodziska. W jego sąsiedztwie Rawka kształtuje meandry nieregularne, w których erozja boczna zachodzi w różnym tempie z powodu zróżnicowanej budowy geologicznej dna. Z układu stromych skarp i nawiercanych osadów można sądzić, że meandrująca rzeka ochraniała gród w późnym średniowieczu od południa i zachodu. Ślady dawnego zakola są dobrze zachowane, a na południe od kopca występuje starorzecze wypełnione jeszcze wodą. Budowla w Dzwonkowicach prawdopodobnie była obronną wieżą mieszkalną, powiązaną z większym grodem w Starej Rawie.

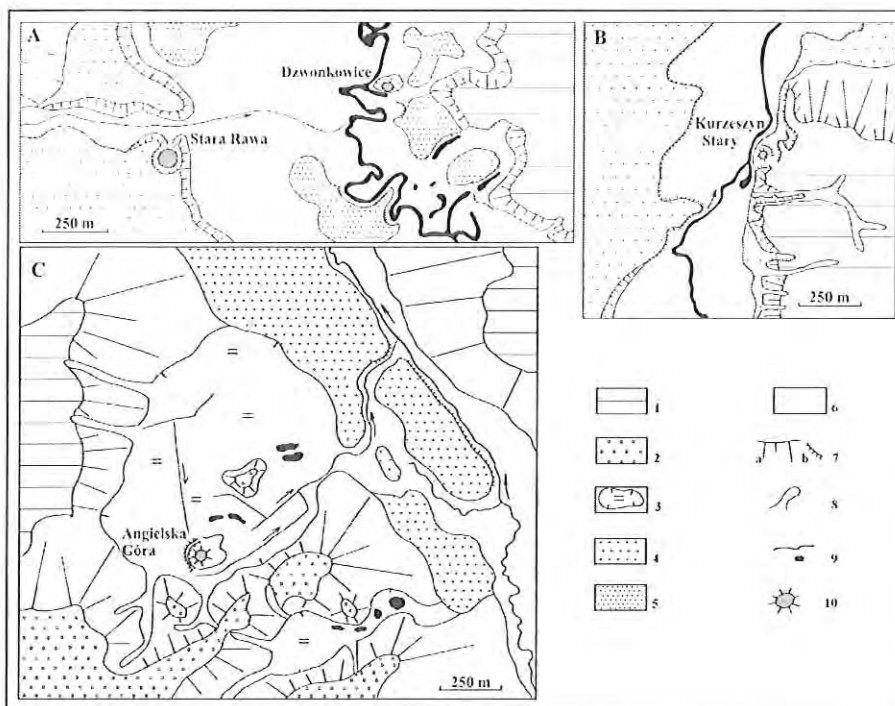
Grodzisko Anielska Góra w zagłębieniu wytopiskowym

W miejscu obecnej Rawy Mazowieckiej, w średniowieczu nad Rawką powstała osada. Fakt istnienia miejscowości o nazwie „Rawa” potwierdzają daty na dokumentach wystawionych w 1228 i 1249 r. W drugiej połowie XIII w. na południe od osady (1,5 km od rynku Starego Miasta), wśród podmokłych łąk w dolinie Rylki, wzniesiono obronny gród. Z danych historycznych można wnioskować, że gród kasztelański istniał na pewno w 1313 r. (Świeżawski, 2000).

Badania archeologiczne w obrębie grodziska zwanego obecnie Anielską Górą prowadził w latach 1986-1988 i 1990 Z. Lechowicz. Centralną część grodziska stanowi kopiec o wysokości 11 m, którego średnica u podstawy wynosi 75 m, a na szczycie 40 m. Kopiec otoczony jest fosą o głębokości 1-2 m, za którą znajduje się wał dookolny, drewniano-ziemny. Od wschodniej strony do kopca przylega płaszczyna otoczona częściowo wspólnym wałem zewnętrznym. W tym miejscu znajduje się podgrodzie w kształcie owalu o wymiarach 120 na 95 m, wzniesione prawdopodobnie w pierwszej połowie XIV w. (Kosiorek, 2001).

Gród zbudowano na naturalnym wzniesieniu kemowym, częściowo sztucznie nadsypanym. Kem położony jest w obrębie zagłębienia, powstałego z wytopienia bryły martwego lodu w schyłkowym okresie zlodowacenia Warty (ryc. 2C). Wytopisko od południa i zachodu ograniczone jest wysokimi (12 – 16 m) oraz stromymi stokami dużych wałów kemowych zbudowanych z piasków i żwirów fluwioglacjalnych o miąższości do 18 m. Od wschodu zagłębienie zamyka fragment terasy nadzalewowej i dno doliny Rylki. Kemy wokół grodziska są obszarami suchymi, gdyż głęboko zalega poziom wód gruntowych. Natomiast wytopisko podścielone jest mulkami i gliną zwałową, które zatrzymują wodę. Dlatego w czasie wiosennych roztopów wypełnione jest one wodą. U podnóża dużych kemów mają swe źródła małe, okresowe ciekły. Obecnie powierzchnia ta jest odwadniana szeregiem rowów melioracyjnych.

Lokalizacja grodu wśród podmokłych terenów sprzyjała obronności. Wzniesienia kemowe porośnięte lasami były źródłem drewna. Urodzajne obszary terasy nadzalewowej oraz niżej położone części wysoczyzny w międzyrzeczu Rawki i Rylki doskonale nadawały się do uprawy zbóż. Natomiast wschodnie stoki doliny Rylki dostarczały gliny i ilu niezbędnych do wyrobu ceramiki. Dane archeologiczne świadczą o trzech fazach użytkowania obiektu do końca XIV w. (Kosiorek, 2001). W latach 1355-1370, w obrębie starej osady w widłach Rawki i Rylki, zbudowano zamek gotycki z cegły (Olszewski, 1999). W latach 1313-1462 Rawa była stolicą księstwa dzielnicowego, ośrodkiem życia politycznego, społecznego, gospodarczego i kulturalnego na Mazowszu.

Ryc. 2. Średniowieczne grodziska na tle rzeźby doliny.

1 – wysoczyzna, zlodowacenie Warty, 2 – poziom fluwioglacjalny, zlodowacenie Warty, 3 – wytopisko, zlodowacenie Warty, 4 – terasa nadzalewowa plenivistuliańska, 5 – terasa późnovistuliańska, 6 – terasa zalewowa holocenińska, 7 – stoki (a) i skarpy (b), 8 – suche doliny i parowy, 9 – rzeki i stawy, 10 – grodziska.

Fig. 2. A medieval strongholds against the background of the valley relief.

1 – interfluvium, Warta Glacial, 2 – fluvio-glacial level, Warta Glacial, 3 – depression left behind by dead-ice, Warta Glacial, 4 – plenivistulian terrace, 5 – latevistulian terrace, 6 – Holocene floodplain, 7 – slopes (a) and shoulders (b), 8 – dry valleys and gullies, 9 – rivers and ponds, 10 – strongholds.

PODSUMOWANIE

O walorach osadniczych doliny Rawki decydował ścisły spłot wielu czynników przyrodniczych, z których za najważniejsze należy uznać morfologię terenu, stosunki wodne i glebowe. Środkowy odcinek doliny Rawki, z racji najlepszych warunków środowiskowych, był starym centrum osadniczym. W średniowieczu wzniesiono w tym obszarze cztery grody. Ponieważ w bliskim sąsiedztwie przebiegała granica między ziemiami arcybiskupów gnieźnieńskich i książąt mazowieckich mogły to być grody – strażnice.

Grodziska ulokowane są na odcinku 15 km w obrębie różnych elementów doliny, ale zawsze w miejscu sprzyjającym obronności. Najbardziej umocnione było grodzisko w Kurzeszynie Starym, otoczone pierwotnie trzema ciągami wałów. Położone jest w środku analizowanego odcinka, na stromym stoku doliny Rawki. Grodzisko w Starej Rawie wydaje się być powiązane z występującym w odległości 0,8 km obiektem w Dzwonkowicach. Wieża Dzwonkowice położona wśród bagien nad Rawką miała

lokalizację głównie obronną. Tylko w Rawie Mazowieckiej wzniesiono gród, do którego dobudowano później podgrodzie, czego nie uczyniono w innych obiektach. Od XIV w. główną rolę w regionie zaczęła odgrywać Rawa Mazowiecka – stolica księstwa, położona na szlaku handlowym łączącym Pomorze z Małopolską i z Rusią, w której zbudowano zamek książęcy.

LITERATURA:

- Balińska-Wuttke K., 1960: Geomorfologia obszaru między Skierniewicami a Rawą Mazowiecką. *Prace Geogr. IG i PZ PAN*, 23.
- Balwierz Z., 2003: Wyniki analizy palinologicznej z Suliszewa w dolinie Rawki. Materiały nie publikowane, *Archiwum Zakładu Geomorfologii UŁ*, s. 1-4.
- Bogdanowski J., 2002: Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina po Westerplatte. PWN, Warszawa – Kraków, 1-611.
- Chmielowska A., 1979: Badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym i jego wiejskim zapleczem na obszarze Polski środkowej. [w:] *Acta Univ. Lodz., Folia Archaeol.*, 36, 35-51.
- Dylik J., 1971: Województwo ze stolicą bez antenatów [w:] *Szlakami Nauki, Łódzkie Tow. Naukowe, Łódź*, 15, 1-186.
- Dynowska I., 1991: Obieg wody [w:] *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*, (red.): L. Starkel, PWN, Warszawa, 355-387.
- Jakubowska-Gabara J., Markowski J., 2002: Bolimowski Park Krajobrazowy. Monografia przyrodnicza. Regionalne Centrum Edukacji Ekologicznej, Łódź, 1-141.
- Kajzer L., 1993: Grodziska średniowieczne i nowożytnie [w:] *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna*, 36, 33-43.
- Kajzer L., 1996: Wstęp do archeologii historycznej w Polsce. Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kamińska J., 1953: Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa [w:] *Sprawozdania Łódzkiego Tow. Naukowego, Łódź*, 11, 1-147.
- Kamińska J., 1966: Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wiek [w:] *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna*, 13, 43-78.
- Kobojek E., 1997: Morfologia i budowa geologiczna środkowego odcinka doliny Rawki między Rawą Mazowiecką a Nowym Dworem [w:] *Acta Univ. Lodz., Folia Geogr. Physica*, 1, 187-195.
- Kobojek E., 2000: Morfogeneza doliny Rawki [w:] *Acta Geogr. Lodz.*, 77, 1-157.
- Kobojek E., Kobojek S., 2005: Doliny rzeczne regionu łódzkiego. Geneza, cechy przyrodnicze i antropogeniczne przekształcenia. UŁ, Wydział Nauk Geograficznych, Łódź, 1- 126.
- Kondracki J., 1981: Geografia fizyczna Polski. PWN, Warszawa.
- Kosiorek A., 2001: Z najnowszych badań archeologicznych nad założeniami obronnymi dawnego województwa skierniewickiego [w:] *Acta Univ. Lodz., Folia Archaeologica*, 23, 85-92.
- Kurnatowska Z., Łosińska A., 1985: Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983-1984 [w:] *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 34, 77-85.
- Olszewski B., 1999: Tum, znaczy dom. Wędrowki po ziemi łódzkiej. Wyd. Literatura, Łódź, 1-189.
- Świeżawski A., 2000: Rawa Mazowiecka w średniowieczu [w:] *750 lat Rawy Mazowieckiej* (red.): W. Grochowalski, A. Krajewska, Rada Miejska w Rawie Mazowieckiej, Łódź, 9-26.
- Warężak J., 1952: Osadnictwo Kasztelani Łowickiej (1136-1847). Cz. I, *Łódzkie Tow. Naukowe, Łódź*, 1-286.

SUMMARY

A MEDIEVAL STRONGHOLDS AGAINST THE BACKGROUND OF THE GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT OF THE RAWKA RIVER VALLEY

In the past rivers have often formed the axis along which human settlements grew up. Many boroughs sprang up in the Middle Ages in Poland especially in the second half of the 13th century. Strongholds are residues of boroughs. The relics include: mounds, surrounding wooden-earthen ramparts and moats. The article presents different location of four strongholds in the middle section of the Rawka river valley between Rawa Mazowiecka and Stara Rawa in the distance about 15 km. This area is situated in the western part of historical Mazowsze (Mazovia) province.

Anielska Góra stronghold at Rawa Mazowiecka occupies natural elevation within the depression left behind by dead-ice. This area was very swampy. Half-way between Rawa Mazowiecka and Stara Rawa there is a stronghold in Kurzeszyn Stary. A medieval borough was situated on a high slop (20 m) of the Rawka river valley. In the northern part there are two strongholds Stara Rawa and Dzwonkowice in short distance about 0,8 km. Stara Rawa stronghold is situated on the rim of a plenivistulian terrace. Big mound is overgrown with very many trees. On the floodplain there is a steep and small stronghold at Dzwonkowice. In the Middle Ages borough was surrounded by many swamps and peatbogs.

dr Elżbieta Kobjek
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Zakład Geomorfologii
ul. Narutowicza 88,90-139 Łódź
e-mail: ekobjek@geo.uni.lodz.pl